

ІВАН ФРАНКО ПРО РОЛЬ МОЛОДІЖНИХ РУХІВ, ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ТОВАРИСТВ У ВИХОВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

4. Григорьева О.В., Литвиненко Н.М. *Современные технологии обучения // Инновации в образовании.* – 2011. – №7. – С. 17 – 23.

5. Гулакова, М.В. *Деловая игра в учебном процессе современного вуза // Сравнительная педагогика и проблемы образования в современном мире.* – М.:, 1999. – 140 с.

6. Кремень В.Г. *Освіта і наука в Україні-*

інноваційні проекти. Стратегія. Реалізація. Результати. / Кремень В.Г. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.

7. Палтишев М.М. *педагогічна майстерність і шляхи її досягнення./ Палтишев М.М.* – К., 2000.

8. *Навчальна програма з предмету технології. Рівень стандарту.* К., 2010. – 16 с.

Стаття надійшла до редакції 28.09.2012

УДК 821.161.209Фра:061.213(477)

Роман Вишнівський, кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри практики англійської мови
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

ІВАН ФРАНКО ПРО РОЛЬ МОЛОДІЖНИХ РУХІВ, ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ТОВАРИСТВ У ВИХОВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті на основі вивчення й аналізу низки наукових і публіцистичних праць Івана Франка розкрито його ідеї стосовно ролі та значення молодіжних рухів, громадських організацій та товариств у вихованні української молоді. Зосереджено увагу на цілях, завданнях та вимогах, які ставить учений перед громадськими організаціями.

Ключові слова: Іван Франко, молодіжні рухи, громадські організації та товариства, виховання, українська молодь.

Літ. 22.

Постановка проблеми. У сучасних умовах соціального розшарування суспільства, переоцінки цінностей і зміни ідеалів українського суспільства, в обстановці нестабільності й тривоги особливо гостро постає проблема ролі молодіжних рухів, громадських організацій та товариств у вихованні молоді. Адже саме там вона здатна знайти опору, розуміння та підтримку, задовольнити свої інтереси та нахили, реалізувати найважливіші в дитячому та юнацькому віці потреби самовизначення і самореалізації. Особлива значимість громадських організацій визначається тим, що вони допомагають кожному з учасників усвідомлювати себе як особистість. Залучаючи молодь до активної участі в різних заходах, громадські організації безпосередньо впливають на виховання та розвиток молодої людини, де вона отримує практичний досвід, необхідний багаж знань і умінь, стає самостійним, ініціативним, цілеспрямованим і значущим для суспільства соціальним суб'єктом.

Розв'язання освітніх проблем сьогодення загалом і означеного питання зокрема неможливі без опертя на історичний досвід, українські культурно-освітні, народнопедагогічні, народознавчі виховні традиції. У цьому контексті вкрай необхідним є аналіз, вивчення, переосмислення

творчої спадщини філософів, учених, педагогів, культурно-освітніх і громадських діячів минулого, передовсім Івана Франка – однієї з найяскравіших постатей серед видатних діячів просвітницького руху кінця ХІХ – початку ХХ століття. Адже його творча спадщина – невичерпне джерело дослідження для майбутніх поколінь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За роки незалежності з'явилося чимало наукових праць дослідників творчості І. Франка, у яких розкрито його погляди на окремі аспекти освіти й виховання молоді, розвитку шкільництва в окреслений період. Так, соціально-педагогічні погляди І. Франка з питань народної освіти й аналізує Т. Логвиненко [4]; думки І. Франка про реформування школи в контексті сучасних завдань розвитку освіти характеризує Н. Захлюпана [3]; на питанні підготовки інтелектуальної еліти в гімназіях Галичини акцентує О. Ткачик [10]; виховання національної свідомості у творчості І. Франка розглядають Л. Асауленко [1], Я. Татарин [9] та ін.; питання національно-освітнього ідеалу І. Франка крізь призму сучасних проблем освіти порушує Л. Рижак [8]; стан освіти Галичини кінця ХІХ ст. як тло для створення І. Франком драми "Учитель" відображає Ю. Маковська [5]; ідеї І. Франка щодо гуманності взаємин між

ІВАН ФРАНКО ПРО РОЛЬ МОЛОДІЖНИХ РУХІВ, ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ТОВАРИСТВ У ВИХОВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

учителями і учнями висвітлює Д. Герцюк [2]; роль І. Франка у громадянському вихованні українців підкреслює В. Погребенник [6]; ідеї І. Франка щодо створення бібліотек та читалень для поширення освіти в Україні розглядає А. Рибалка [7]. Однак означена проблема потребує окремого висвітлення.

Мета статті – розкрити роль і значення молодіжних рухів, громадських організацій та товариств у вихованні української молоді у літературно-педагогічній спадщині І. Франка.

Виклад основного матеріалу. І. Франко неодноразово підкреслював, що прагнення до об'єднання – природна потреба людини, позаяк “чоловік – громадський звір, він живе на світі не сам, а в родині, в громаді; для родини, для громади він мусить віддавати частину своєї свободи і свого особистого права” [21, 332]. У багатьох наукових, публіцистичних працях (“Таємні товариства молоді”, “Громадянські права студентів”, “Селянський рух у Галичині”, “Українська література за 1898 р.”, “Критичні письма о галицькій інтелігенції” тощо) учений переконливо доводив, що спільна діяльність молоді у добровільних об'єднаннях дає їй можливість долати особисті недоліки, формувати шанобливе ставлення до себе і до інших, а також знайти однодумців, компенсувати нерозуміння з боку дорослих у школі й сім'ї. Беззаперечним, на думку І. Франка, є й те, що діяльність у молодіжних громадських об'єднаннях впливає на розвиток ініціативності підлітків, стриманості, щирості, підтримує емоційне здоров'я, допомагає позбутися стереотипів. Безумовна цінність об'єднань також у тому, що, маючи яскраво виражений соціальний характер, вони допомагають реалізовувати молодій людині те краще, що у ній є. Адже “тільки здруження людей в громади, племена і держави” може розвивати в них “тисячні духові спосібності, саму основу всякої культури” [13, 95].

Діти у юнацькому віці, за словами І. Франка, відзначаються живою уявою, самостійним мисленням, проходять звичайний процес скептицизму [17, 174]. Переживаючи таку непросту, прекрасну і неповторну пору молодості, вони безпосередньо стикаються з проблемами вибору життєвих цінностей, свого місця в навколишньому світі. Саме тому молоді люди прагнуть брати участь у таємних товариствах і “сходках”, гуртках, що відповідає їхнім соціальним потребам і сприяє набуттю громадського досвіду. Вони вступають до громадських організацій, які допомагають їм включитися в соціальне життя, адаптуватися до соціального середовища,

задовольняти потреби, інтереси і запити. “Досягнувши зрілого віку, – зауважує І. Франко, – людина стає громадянином країни, батьком сім'ї, господарем і власником різноманітних предметів, а отже, з часом починає справляти вплив на долі інших собі подібних людей і сама зазнає на собі їх вплив. Одним словом, людина стає активним членом суспільства...” [15, 39].

І. Франко добре розумів, що громадські організації стимулюють суспільну активність молоді, виховують лідерів, сприяють створенню і збереженню демократичних норм і цінностей. У громадській організації молодь відчуває себе захищеною, у підлітка підвищується самооцінка і формується відчуття власної гідності, братерство однодумців необхідне юнакові для самоідентифікації і самовизначення. А тому вчений виступав за створення на базі школи та інших освітніх установ системи громадських організацій, політично незаангажованих, здатних залучати дітей і підлітків до позитивної суспільно корисної діяльності. До пріоритетних завдань школи І. Франко зараховував створення можливостей для громадської діяльності учнів не тільки під час процесу навчання, а й поза ним, враховуючи при цьому вікові можливості та особливості дітей. Так, у статті “Вісті з Галичини. Допис про Дрогобицьку гімназію” він зазначає, що учнівські товариства “становили самі для себе відрубні тіла, зближували з собою учеників різних класів і спосібностей, ба рівноважили тоті спосібності, ... відводили від фальшивої амбіції і багато причинювалися до піднесення товариського життя” [17, 29].

Однак таких товариств було небагато, і вони, як правило, тривали недовго. Причиною цього було те, що учителі не тільки не сприяли діяльності подібних учнівських організацій, а й всіляко стримували їхній розвиток. Учні, які були членами товариств, переслідували, за ними шпигували, суворо карали і навіть виганяли зі школи “за влаштування таємних сходок” [17, 173]. І жертвами ставала найбільш талановита і мисляча молодь.

І. Франко критично оцінював діяльність самих багатонаціональних учительських об'єднань, зазначаючи, що вчителі-українці, “зависимі від “старшини педагогічної”, котра єсть майже виключно патріотствуючо-польська, мусять ... ховатися з своїм рідним язиком і або мовчати, або говорити по-польськи. На збори русини-учителі мусять їхати, бо бояться “начальства педагогічного” [17, 71]. Будучи незадоволеним діяльністю цих об'єднань, він вказує, що українські педагоги не мали можливості зосередити

ІВАН ФРАНКО ПРО РОЛЬ МОЛОДІЖНИХ РУХІВ, ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ТОВАРИСТВ У ВИХОВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

першочергову увагу на проблемах їхнього шкільництва. Більше того, їхньою головною метою була не “правдива просвіта”, а полонізація українців [17, 72].

Письменник також гостро критикує галицьку інтелігенцію за їхню надмірну балакучість та амбіційність, брак самокритики, безхарактерність, меркантильність, індиферентність до загальнодержавних справ. “Ми мусимо, – закликає мислитель, – почувати себе не піонерами, але рядовими в великій ряді і не сміємо своїх дрібних, локальних справ виставляти як справи всенародні, своїх дрібних персональних амбіцій висувати на першу лінію загального інтересу” [16, 405].

І. Франко не сприймає сучасну йому українську еліту, характеризуючи її як “обважнілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізномоднішого сорту” [11, 31]. Серед неї він знаходить обмаль “справжніх характерів, а так багато дріб’язковості, вузького егоїзму, двоєдушності й пихи” [11, 30].

Головна мета діяльності громадських товариств та організацій, на переконання І. Франка, – захист прав і свобод українців, позаяк “розвій народності без розвою живого народу, його добробуту, освіти, рівності громадської і прав горожанських є або пустою мрією, доктриною, або штучним, тепличним витвором” [20, 356]. Вони повинні бути корисним громаді та народу, слугувати генератором соціально-культурних змін у взаєминах конкретної людини і суспільства, дбати про виховання патріотичних почуттів підрастаючого покоління, формування національної самосвідомості, активної громадянської позиції, залучення молоді до національної культури.

Мислитель щиро вітає небайдужу громадськість, яка активно займається пошуково-дослідницькою діяльністю, присвячує себе роботі в галузях літератури, просвітництва, особливо етнографії та фольклору. Він добре розуміє, що фольклор – це багатовіковий пласт культури, з яким нерозривно пов’язана історія українського народу. У його основі закладено великий виховний потенціал, здатний сприяти гармонійному розвитку особистості, формуванню системи цінностей і орієнтирів.

Тут варто зазначити, що саме завдяки І. Франкові восени 1883 р. у Львові організовано “Етнографічно-статистичний гурток” – першу наукову установу Галичини, завдання якої – систематична праця на полі народництва. Він також сам організовує низку етнографічних експедицій, безпосередньо бере в них участь:

1884 р. – по Прикарпаттю, 1900 р. – по Галичині, 1904 р. – на Бойківщину. Він допомагає організувати інші експедиції, зокрема В. Гнатюка етнічними територіями українців на Закарпатті, у Південну Угорщину, а також широку мережу кореспондентів, які за тривалий час зібрали важливі матеріали, що були надруковані в редактованих ним журналах, а з 90-х років XIX ст. – у виданнях НТШ (“Етнографічному збірнику” та “Матеріалах до українсько-руської етнології”).

У 1880-х рр. І. Франко багато працює над організацією та згуртуванням молоді для збирання, вивчення й публікації етнографічних матеріалів. Одним із заходів у цьому напрямку стає створення ним у 1883 р. при студентському товаристві “Академічне братство” етнографічно-статистичного гуртка і керівництво його роботою. Спільно з Ф. Колесою, М. Павликом, О. Нижанківським та іншими засновує комітет для збирання та видання пісень разом із мелодіями, активно залучає до наукової діяльності сільську інтелігенцію.

До важливих завдань громадських організацій І. Франко також відносить сприяння розвитку народної освіти, забезпечення навчальних закладів необхідною літературою. Приміром, він схвально оцінює діяльність Віденського українського студентського товариства “Січ” (1868 – 1947), спочатку звичайним, а потім почесним членом якого він сам був, і яке, за його словами, “відіграло досить важну роль в європеїзації галицької Русі і видало немало членів, що зайняли поважні становища чи то в руській народній житті, чи то серед інших народів” [14, 369]. Письменник також дає позитивну оцінку культурно-освітньому товариству Галицько-руської магіці, яке стало “огнищем просвітнього і літературного руху, а, головню, народного шкільництва для всього галицько-руського народу” [19, 314].

Водночас І. Франко зазначає, що більшість громадських товариств та організацій, які існували в Галичині, не приносили жодної користі. Уся їхня діяльність зводилася лише до розмов про захист інтересів народу, про його хиби (пияцтво, лінивство, темноту тощо). “Від 1848 р. є в нас різні “народні” і ненародні товариства та общества, а, не говорячи вже о користі з них для народу, навіть між інтелігенцією самою не здужали вони виробити товариського духу, не здужали збудити почуття солідарності, не здужали виробити поняття спільної праці”, – обурюється автор [12, 76 – 77].

У своїх працях І. Франко неодноразово критикував уряд за те, що той не лише не сприяв соціальній активності молоді, громадянській самосвідомості через їхню участь у діяльності

ІВАН ФРАНКО ПРО РОЛЬ МОЛОДІЖНИХ РУХІВ, ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ТОВАРИСТВ У ВИХОВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

молодіжних громадських об'єднань, товариств та організацій, що мало б бути одним із пріоритетних напрямів державної освітньої політики на всіх рівнях, а й затискав усяку ініціативу, душив усякі прояви живої, свіжої думки та перетворював освітню справу на мертву формалістику, муку для тих, що вчили, і для тих, що були зневолені вчитися [17, 219]. Зокрема у статті “Селянський рух у Галичині” він показує спотвореність справи виховання української молоді, коли і надалі планується “проганяти дух свободної науки, а на його місце плекати малодушність, біготерію (фальшиву побожність), лизунство та шпінство між товаришами” [180, 244].

Аналіз низки публіцистичних статей І. Франка (“Одвертий лист до галицької української молоді”, “Громадянські права студентів”, “Ще раз про студентські заворушення в Росії”, “На чий млин вода” тощо) дає підстави стверджувати, що він розглядає участь молодих людей у різноманітних акціях як прояв волі й прогресу, вважає її природною та необхідною справою. Учений закликає молодь активно відстоювати громадянські права й свободи, боротися проти національного гніту, протистояти антидемократичним, реакційним діям уряду. “Наша масова інерція... мусить уступити місце живій, критичній праці думок і готовності – все і всюди подати й свій голос у загальній справі, виконувати діяльно, на власне ризико, але з повною свідомістю своє громадянське право”, – зазначає І. Франко [16, 406].

Надаючи важливого значення ініціативності молоді в громадському житті, І. Франко визначає рух молоді як цінний фактор “національного розвою”, бо саме “чільна частина укр[аїнської] інтелігенції, особливо молодіж... рвалася наперед до ширшої політичної діяльності, переходила різні фази соціалізму, бунтарства, ходження між народ, пропаганди політичної революції...” [22, 550].

Водночас у вищезазначених статтях письменник різко критикує будь-які переслідування студентів з боку влади, позбавлення їхніх прав брати участь у громадських організаціях, обмеження доступу молоді до університетської освіти, гостро засуджує систему доносів, називаючи її ознакою “великої деморалізації”, що “спотворює розуми і характери молоді”, викликає недовіру та відразу до всякого “вільного пориву юнацької думки” [17, 171 – 172]. Так, у статті “Громадянські права студентів” автор критикує проект п. Гауча про наміри міністерства обмежити права студентів на участь в академічних товариствах, зазначаючи, що цей проект хоче “зіпхнути академічну молодь до рівня стада “без сердець, без духу” [17, 139].

А у статті “На чий млин вода” мислитель широко вітає солідарність української та польської університетської молоді, яка, незаражена жодним національним шовінізмом, виступила на захист “волі та академічної гідності”. І. Франко вірить, що цей рух не можна придушити жодним “гасителям духу”, оскільки є природною і необхідною справою і “ніяка система, ніяка строгість не зможе позапирати всіх доріг живій думці” [17, 36]. Письменник схвально ставиться до прагнень студентів з університетів Росії до свободи та демократії. Він розуміє, що академічна свобода неможлива без політичної і громадянської свободи. А тому стверджує, що відстоювати свої права, домагатися свободи повинна не тільки молодь, а й уся громадськість. І доки “люди старші, поважні і впливові будуть відвертатися вбік або схилити шию перед першим-ліпшим чиновником”, усілякі політичні маніфестації не принесуть бажаного результату [17, 131].

Учений широко вітає будь-які кроки з боку української молоді у напрямку до громадянського суспільства. Це проявляється передовсім у створенні численних наукових гуртків, у пошуків у них дискусій, у читанні газет, палкому пориві до вільного мислення. Він посправжньому вірить в українську молодь, яка здатна відстоювати власні права і свободи, захищати власну честь і гідність. “Для нас, що віримо в життєву силу нашої молоді, яку не вдається придушити жодним “гасителям духу”, для нас, що протягом багатьох років пильно реєстрували кожний дрібний прояв цього духу волі і прогресу серед молоді, сучасний рух, є природною і необхідною справою, а прояви товарищескості і волелюбного запалу серед молоді сповнюють нас радістю і бадьорістю”, – зазначає автор [17, 154].

Висновки. Отже, на підставі розглянутого робимо висновок, що у літературно-педагогічній спадщині І. Франка чільне місце посідає питання ролі і значення молодіжних рухів, громадських організацій та товариств у вихованні молоді. Письменник переконливо доводить, що саме вони є важливим чинником соціалізації особистості, мають широкі можливості для включення підростаючого покоління в соціально значущу діяльність і громадсько-правові відносини, формування нової для молоді ролі – члена громадянського суспільства, надбання досвіду громадської діяльності. Завдяки участі в діяльності громадських організацій у молодій людини формуються певні уміння і якості, необхідні громадянину демократичної держави –

ІВАН ФРАНКО ПРО РОЛЬ МОЛОДІЖНИХ РУХІВ, ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ТОВАРИСТВ У ВИХОВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

суспільна активність, ініціативність і відповідальність за свої вчинки, толерантність, критичність, дбайливе ставлення до історії і культури свого народу тощо.

1. Асауленко Л.М. Виховання національної свідомості на основі творчості Т.Г. Шевченка та І.Я. Франка / Л.М. Асауленко // *Проблеми освіти: Науково-методичний збірник*. – 2008. – № 56. – С. 82 – 87.

2. Герцюк Д. Іван Франко про гуманність взаємин між учителями і учнями / Д.Д. Герцюк // *Формування творчої особистості вчителя для оновленої національної школи: тези доп. на Всеук. наук.-практ. конф. / М-во освіти України, Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини*. – Умань: Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини, 1993. – Ч. 4. – С. 245 – 247.

3. Захлюпана Н. Іван Франко про реформування школи і сучасність / Ніна Захлюпана // *Педагогічна думка*. – 2006. – № 4. – С. 24 – 27.

4. Логвиненко Т. Соціально-педагогічні проблеми у науковій спадщині І. Франка / Тетяна Логвиненко // *Людинознавчі студії. Зб. наук. праць ДДПУ. Серія: педагогіка*. – Дрогобич: Вимір, 2006. – Вип. 13. – С. 4 – 13.

5. Маковська Ю. Драма І. Франка “Учитель” на тлі суспільного життя Галичини кінця XIX століття / Ю. Маковська // *Українська література в загальноосвітній школі*. – 2008. – № 10. – С. 2 – 5.

6. Погребенник В.Ф. Іван Франко – поет як вихователь відповідальних громадян України / Володимир Федорович Погребенник // *Проблеми вищої педагогічної освіти у світлі рішень II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова*. – Київ: НПУ, 2002. – Ч. 3. – С. 209 – 212.

7. Рибалка А. Іван Франко про важливість створення бібліотек та читалень для поширення освіти в Україні / Анна Рибалка // *Вісник книжкової палати*. – 2005. – № 12. – С. 42 – 46.

8. Рижак Л. Національно-освітній ідеал Івана Франка і сучасність / Людмила Рижак // *Іван Франко: дух, наука, думка, воля: матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 року)*. – Львів: Видавн. центр Львів. націон. університету імені Івана Франка, 2010. – Т. 2. – С. 918 – 924.

9. Татарин Я.Г. Національний імператив І. Франка і методологічні засади освітянських реформ / Я.Г. Татарин // *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, НПУ ім. М.П. Драгоманова: НПУ, 2007. – Вип. 11(21)*. – С. 84 – 86.

10. Ткачик О. Підготовка інтелектуальної еліти в гімназіях Галичини / Оксана Ткачик // *Рідна школа*. – 1995. – № 6. – С. 75 – 77.

11. Франко І. Дещо про себе самого / Іван Франко: *Збір. творів у 50-ти томах*. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 31. – С. 28 – 31.

12. Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції / Іван Франко: *Збір. творів у 50-ти томах*. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 26. – С. 74 – 93.

13. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості / Іван Франко: *Збір. творів у 50-ти томах*. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 76 – 139.

14. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / Іван Франко: *Збір. творів у 50-ти томах*. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 194 – 470.

15. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами / Іван Франко: *Збір. творів у 50-ти томах*. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 24 – 40.

16. Франко І. Одвертий лист до гал[ицької] української молодіжі / Іван Франко: *Збір. творів у 50-ти томах*. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 401 – 409.

17. Франко І. Педагогічні статті і висловлювання / Іван Франко / За ред. О. Дзевєріна. – К.: Рад. школа, 1960. – 299 с.

18. Франко І. Селянський рух у Галичині / Іван Франко: *Збір. творів у 50-ти томах*. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 46. Книга 2. – С. 242 – 257.

19. Франко І. Українці / Іван Франко: *Збір. творів у 50-ти томах*. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 162 – 193.

20. Франко І. Формальний і реальний націоналізм (Кілька уваг про IX і X випуск “Правди”) / Іван Франко: *Збір. творів у 50-ти томах*. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 27. – С. 355 – 363.

21. Франко І. Що таке поступ? / Іван Франко: *Збір. творів у 50-ти томах*. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 300 – 348.

22. Франко І. *Ukraina irredenta* / Іван Франко: *Додаткові томи до збір. творів у 50-ти томах*. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 53. – С. 539 – 557.

Стаття надійшла до редакції 30.09.2012

“Бути самими собою й ставати такими, якими ми можемо стати, – ось єдина мета життя”.

Бенедикт Спіноза
голландський філософ

